

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

NƏRGİZ RƏFAİL QIZI İSMAYILOVA

**XIX-XX ƏSRLƏR NAXÇIVAN ƏDƏBİ
MÜHİTİNDƏ ŞƏRQ VƏ QƏRB MEYİLLƏRİ**

5716.01- Azərbaycan ədəbiyyatı

5718.01- Dünya ədəbiyyatı

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2016

İş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun “Ədəbiyyatşünaslıq” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar elm xadimi, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Rəsmi opponentlər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Əjdər Tağı oğlu İsmayılov

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Tehran Əlişan oğlu Mustafayev

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı” kafedrası

Müdafiə 26 noyabr 2016-cı il tarixdə saat 11⁰⁰ -da Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 02.121 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7000, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, Əsas bina, I mərtəbə, Böyük Akt zalı.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ _ ” oktyabr 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**FD 02.121 DISSERTASIYA
ŞURASININ ELMİ KATİBİ:**

dos. İ. Z.Cəfərov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Naxçıvan ədəbi mühiti tarix boyu heç də kiçik miqyaslı hadisə olmamışdır. Burada yaradılan ədəbi nümunələr özündə həm nəzəri, həm də bədii cəhətdən yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərini birləşdirirdi. Bu mühitin görkəmli nümayəndələri yalnız Azərbaycanda deyil, Şərqdə və Qərbdə də tanınmışlar.

Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Eynəli bəy Sultanov, Hüseyn Cavid, Əliqulu Qəmküsar, Məmməd Araz və başqa görkəmli simalar yaşadıkları çətin zamanlarda böyük səylə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə qiymətli töhfələr bəxş etmişlər. İlk təhsillərini mədrəsədə alan əksər sənətkarlar burada öyrəndikləri ərəb və fars dillərinin köməyi ilə Şərq aləmi ilə tanış olurdularsa, sonradan açılan yeni tipli məktəblər sayəsində Qərb mühitinə də bələd olurdular. Bu da onlara Şərqi və Qərbi bütöv olaraq qavramaqda kömək edirdi.

Sonralar ümummillə lider Heydər Əliyev “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumunun (Naxçıvan, 11-13 iyul 1996-cı il) iştirakçılarında məktubunda yazacaqdı: “Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi həyatında özünəməxsus mühüm rol oynamış və oynamaqda olan Naxçıvanın qədim və zəngin tarixi vardır. Hər daşı, qayası tarixin canlı şahidi olmuş bu torpaq bir çox dünya şöhrətli alim və mütəfəkkirin, memar və ədibin, dövlət xadimi və sərkərdənin vətəni olmuşdur. Onların fəaliyyəti və irsinin bəşər tarixində əvəzsiz rolu danılmazdır”.¹

Həmin böyük ictimai-siyasi hadisələrdən bəhs edən professor Kamran Əliyev vurğulayır ki, “Qədim Naxçıvan torpağında dünyaya gəlmiş, sonradan müqəddəs idealları arxasınca ayrı-ayrı böyük şəhərlərə, ölkələrə səfər etmiş ədəbiyyat və sənət fədailəri illər və qərinələr keçdikcə daha çox öyrənilməyə möhtacdırlar. Bu şəxsiyyətlər harada yaşamalarından asılı olmayaraq qanlarına və iliklərinə hopmuş milli psixologiyayı və adət-ənənəni özləri ilə birgə yaşatmış, istəklərinin həqiqət olması üçün çətinliklərə sinə gərmiş, dəf olunması maneələr qarşısında yeni ədəbi formalara sığınmış və ədəbiyyat qazanmışlar”.²

Azərbaycanın üzvi tərkib hissəsi olan Naxçıvan həm də Şərq ədəbiyyatı və mədəniyyəti ənənələri üzərində köklənmiş mühüm

¹ <http://www.nakhchivan.az/portal-1/serencam-5.htm>

² Əliyev. K. İ. “Ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyatşünaslar”. Bakı: Elm və təhsil, 2013, s. 274 səh

mərkəzlərdən biri kimi diqqəti cəlb etmişdir. XIX əsrdən etibarən isə genişlənməkdə olan maarifçilik hərəkatı regionda Şərq ədəbi ənənələri ilə yanaşı, Qərb meyillərinə də geniş meydan açmışdır. Bu baxımdan orta əsrlərdə və XIX-XX əsrlərdə Naxçıvanda yaşayıb-yaradan mütəfəkkirlərin həyatını, yaradıcılığını hərtərəfli şəkildə öyrənməyin mühüm elmi əhəmiyyəti vardır.

Qeyd edək ki, ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən bəzi araşdırmalar aparılmasına baxmayaraq, XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühiti Şərq və Qərb meyilləri aspektindən hələ də tam və sistemli şəkildə öyrənilməmişdir.

Beləliklə, Naxçıvan ədəbi mühitini düzgün dərk etmək, sənətkarların əsərlərini daha dərinləndirən qavramaq, əsərlərdə yer alan psixoloji təzahürləri, dövrün mövzu dairəsini, mövzu seçimini anlamaq və mühitdə yer alan janr müxtəlifliyinin xəritəsinə nəzər salmaq, dünya ədəbiyyatına meyillərin hüdudlarını aydınlaşdırmaq baxımından orta və XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində meydana çıxan Şərq və Qərb meyillərini tədqiq etmək son dərəcə vacib və aktual məsələdir. Məhz buna görə də dissertasiya işində orta və XIX-XX əsrlər Naxçıvanda yazıb-yaradan sənətkarların irsi və onların yaradıcılıqlarında öz əksini tapan Şərq və Qərb meyilləri sistemli şəkildə elmi tədqiqata cəlb olunub.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. XIX-XX əsrlərdə Naxçıvan ədəbi mühitinin yetişdirdiyi şair və yazıçıların bədii əsərləri və onların yaradıcılığını dəyərləndirən məqalə, oçerk, kitab, monoqrafiya və digər tədqiqat materialları dissertasiyanın əsas tədqiqat obyektidir.

Tədqiqatın predmetini isə XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində yazıb-yaradan sənətkarların yaradıcılığında meydana çıxan Şərq və Qərb meyilləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi orta əsrlərdən gələn ənənələr nəzərə alınmaqla XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində və müstəqillik dövründə yazıb-yaradan sənətkarların əsərlərində təzahür edən Şərq və Qərb meyillərinin öyrənilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

– Orta əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində formalaşmış Şərq ədəbi ənənələrinin ümumi mənzərəsini əks etdirmək;

– XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin əsərlərini araşdırmaq, təhlil etmək, bu əsərlərdə təzahür edən Şərq və Qərb meyillərini tədqiq etmək, həmin meyillərin mühitdə yaratdığı yenilikləri aydınlaşdırmaq;

– XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb ənənələrinə münasibəti, bu ənənələrdən istifadənin yeri, rolu və əhəmiyyətini göstərmək;

– Klassik ənənə ilə yanaşı XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində müraciət olunan Qərb janrlarını müəyyənləşdirmək, onların bu ədəbi mühitə daxil olma xəritəsinə nəzər salmaq;

– XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində yaranan Şərq və Qərb meyillərini öyrənmək üçün dünya ədəbiyyatında gedən proseslərə diqqət yetirmək, yaranmış ədəbi cərəyan və axınları öyrənilib, onların Naxçıvan ədəbi mühitində doğurduğu əks-sədanı araşdırıb ümumiləşdirmək;

Mövzunun tədqiqi tarixi. Orta və XIX-XX əsrlərdə Naxçıvan ədəbi mühitinin tədqiqi sahəsində bir çox ədəbiyyatşünaslar araşdırmalar aparsalar da, onlar daha çox mühitin ümumi mənzərəsini, yaxud konkret şəxsiyyətlərin həyatı və yaradıcılığını öyrənməyə üstünlük vermişlər. Bir çox monoqrafiya və ya məqalələrdə isə naxçıvanlı müəlliflərin yaradıcılığında Şərq, yaxud Qərb ədəbiyyatına meyilliliklə əlaqədar müəyyən təhlillərə rast gəlinməkdədir.¹ Lakin bu günədək Naxçıvan ədəbi mühitində meydana çıxan Şərq və Qərb meyilləri tam və sistemli halda tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin əsas elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

– Qədim və orta əsrlərdə yaşayan ədəbi simaların əsərlərindən bəhs olunmuş, bu kontekstdə dövrün ədəbi mənzərəsinə diqqət çəkilmiş, mövzu ilə bağlı yeni fakt və materiallar tədqiqata cəlb edilmişdir.

– Qədim dövr Naxçıvan ədəbi mühitinin bir neçə siması haqqında ilk dəfə elmi məlumatlar əldə edilmişdir;

– Orta əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitinə Şərq ədəbiyyatı ənənələri

¹ Bax: Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərneşr, 1997, s. 191-234; Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007; İsmayılov Ə.T. Dünya romantizm ənənəsi və Hüseyn Cavid. Bakı: Yazıçı, 1982; Qədimov Ə.N. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Çarşıoğlu, 2004; Həşimli H.M. Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2009; Əliyev K.İ. Ədəbiyyat tarixinə bir baxış. Bakı: Elm və təhsil, 2013; Razi H.M. Biblioqrafiya (tərtib edən Xəlilov F.Y). Naxçıvan: Əcəmi, 2015; Cəfərov İ.Z. Şərq-Qərb bədii fikrinin M.T.Sidqi yaradıcılığında kamilləşən ədəbi-estetik konsepsiyaları / Məhəmməd Tağı Sidqi: taleyi və sənəti (məqalələr toplusu). Naxçıvanı: Əcəmi, 2015, s. 137.

kontekstində yeni elmi baxış bucağından yanaşılmışdır;

– XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində yaranan Şərq və Qərb meyillərini öyrənmək, təhlil etmək məqsədi ilə bu mühitdə yazıb-yaradan sənətkarların bədii, publisistik əsərləri araşdırılmış, həmin əsərlərin dünya ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqələri ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbiyyatşünaslıq elminin son illərdəki tələbləri baxımından tədqiqata cəlb edilmişdir;

– Müəyyən olunmuşdur ki, Şərq ədəbiyyatı mövzu və süjetlər baxımından dünya ədəbiyyatına təsir etdiyi kimi, bütövlükdə bu ədəbiyyat həm də Azərbaycan ədəbiyyatına, o cümlədən Naxçıvanda yaranan ədəbiyyatın inkişafına da işıq salmışdır;

– XX əsrin əvvəllərindən etibarən Naxçıvan ədəbi mühitində müraciət olunan Qərb ədəbiyyatı janrlarının müəyyənləşdirilməsi və həmin janrların inkişafı proseslərinin araşdırılıb ilk dəfə sistemli olaraq elmi cəhətdən qiymətləndirilməsi diqqət mərkəzinə çəkilmiş, ədəbiyyatımıza daxil olan Şərq və Qərb janrları dünya ədəbiyyatı janrları fonunda tədqiq olunmuş, fərqli və oxşar cəhətlərə diqqət çəkilmişdir;

– Aşkar edilmişdir ki, XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb meyillərinə yaradıcı münasibət bəslənilmiş, Qərbə meyil milli çərçivəyə uyğunlaşdırılmışdır;

– XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb meyilləri regionda yeni tipli ədəbiyyatın inkişafında mühüm rol oynamışdır;

– XIX əsrdə Naxçıvan ədəbi mühitində dünyəvi ədəbiyyata keçid prosesləri bu dövrdə yaşayıb-yaradan sənətkarların əsərləri fonunda araşdırılmış, nəticələr konkret nümunələrlə əsaslandırılmışdır;

– Məmməd Səid Ordubadinin əsərlərində Şərq və Qərb mövzusu, meyilləri təhlil olunmuş, ədibin iki məqaləsi ilk dəfə olaraq bu aspektdən tədqiqata cəlb edilmişdir.

– Əsaslandırılmışdır ki, Şərq ənənələri Naxçıvan ədəbi mühitinə məzmun, Qərb ədəbiyyatı isə qərbsayağı düşüncə tərzini bəxş etmişdir;

– XIX-XX əsrlərdə Naxçıvanda ədəbi mühitin formalaşması, inkişaf mərhələləri, mühitin tədqiqi tarixi, burada yazıb-yaradan sənətkarların əsərlərinin meydana çıxma səbəblərinin qısa mənzərəsinə nəzər salınmışdır;

– XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində təzahür edən Şərq və Qərb meyilləri, bu meyillərin mühitdə yaratdığı yeniliklər aydınlaşdırılmış və təhlil edilmişdir;

– Bu dövrlərdə Naxçıvanda yaranan ədəbiyyatda istifadə olunan Şərq və Qərb mövzularının ümumi Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri, yaratdığı yeniliklər müəyyənləşdirilmiş, təhlil edilmiş və ümumiləşdirilmişdir;

– Klassik ənənə ilə birlikdə, XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində fəaliyyət göstərən naxçıvanlı sənətkarların əsərlərində yer alan Şərq və Qərb təsirlərinin formalaşmasındakı rolu müəyyənləşdirilmişdir;

– XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində yaranan Şərq və Qərb meyillərini öyrənmək baxımından dünya ədəbiyyatı ənənələri və orada formalaşan cərəyanlar və axımlar öyrənilmiş, onların Naxçıvan ədəbi mühitində doğurduğu əks-səda diqqətə çatdırılmışdır;

– XX əsrdə və müstəqillik dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb ədəbi ənənələrindən istifadənin yeri və əhəmiyyəti araşdırılmış, Sovet dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində Qərb ədəbi ənənəsinin zəifləməsinin səbəbləri və nəticələri şərh edilmişdir;

– İlk dəfə naxçıvanlı sənətkarların yaradıcılığında yer alan bədii tərcümələr tədqiqatə cəlb olunmuş, Məmməd Səid Ordubadinin arxivdə mühafizə olunan bir sıra tərcümə əsərləri təhlil edilmişdir;

– XIX-XX əsrlərdə Naxçıvanda yaranan ədəbiyyatda və naxçıvanlı simaların yaradıcılığında yer alan Şərq və Qərb meyilləri azərbaycançılıq ideologiyası mövqeyindən tədqiq olunaraq, dünya ədəbiyyatı ilə müqayisə fonunda araşdırılmışdır;

– Müstəqillik dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb ədəbiyyatı ənənələrinə milli maraqlar baxımından bəslənilən yeni münasibətlər tədqiq edilərək dəyərləndirilmişdir;

Tədqiqatın metodoloji əsası. Qarşıya qoyulan problemin həlli üçün dissertasiyada orta əsrlər və xüsusən XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb meyillərinin yaranma səbəbləri və keçdiyi yol ədəbiyyat tarixi baxımından izlənilmiş, bu günə qədərki tədqiqatlar haqqında ümumiləşmiş elmi təsəvvürlər formalaşdırılarkən, müqayisəli və sistemli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb meyillərinin formalaşması konkret tarixi epoxada tarixi hadisələr və zamanın meydana çıxardığı tələblər əsasında milli zəmində yaranıb inkişaf etmişdir. Bu dövrlərdəki ədəbiyyatda yaranan Şərq və Qərb meyilləri dünya elmi təcrübəsinə əsaslanmaqla milli dəyərləri yeni forma və məzmununda ifadə etmək demək idi. Tədqiqat işində XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb meyilləri müasir elmi-nəzəri tələblər baxımından

araşdırılmışdır.

Dissertasiya XIX-XX əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitindəki Şərq və Qərb meylləri ilə tanış olmaq baxımından əhəmiyyətli elmi mənbədir. Bununla birlikdə təqdim edilən dissertasiya bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlar üçün zəngin material bazası rolunu da oynaya bilər. Eyni zamanda bəhs olunan dövrdə ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığının müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə dair dissertasiyada irəli sürülən müddəalara istinad etmək mümkündür. Ali məktəblərin filologiya fakültələrində xüsusi kursların tədrisində elmi mənbə kimi bu dissertasiyaya da istinad etmək olar.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyəti iclasının 8 yanvar 2013-cü il tarixli iclasında (protokol № 1), eləcə də Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirilməsi Şurasının Ədəbiyyatşünaslıq üzrə Problem Şurasının 11 iyun 2013-cü il tarixli iclasında (protokol № 21) təsdiq olunmuşdur. İş AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun “Ədəbiyyatşünaslıq” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı olaraq müəllif Bakı şəhərində “Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq elmi konfransı”nda (18-19 aprel 2014) “Məmməd Səid Ordubadinin yaradıcılığında Qərb və Şərq”, “Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq elmi konfransı”nda (17-18 aprel 2015) “XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb ənənələrinə münasibət”, Naxçıvan şəhərində təşkil edilən “Regional inkişaf və böyük mədəniyyət: mənşə, harmoniya və tipologiya məsələləri” Beynəlxalq konfransında (25-26 oktyabr 2013) “Naxçıvan ədəbi mühitində Qərb amili”, “Tarixi İpək Yolu və Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələrinin inkişafı məsələləri mövzusunda beynəlxalq ipək yolu konfransı”nda (16-17 oktyabr 2015) “Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığına Şərq və Qərb kontekstindən baxış” mövzularında məruzə etmişdir.

Tədqiqatın əsas nəticələri həm respublikada, həm də xaricdə - Türkiyədə 1, Qazaxıstanda 1 olmaqla 15-dən çox elmi məqalədə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, mövzunun tədqiqi tarixi, işin elmi yenilikləri, metodoloji əsası, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı **“Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb ədəbi ənənələrindən istifadə meyilləri”** adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsil **“Qədim və orta əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq tipli ədəbiyyat”** adlanır. Bu yarımfəsildə qədim və orta əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitində yaranan bədi əsərlərdə meydana çıxan Şərq ədəbi ənənələrinə, Şərq mövzularına diqqət çəkilib.

Şərq intibahına ayrıca məktəb bəxş edən, dünya tarixçilərinin əsərlərində haqqında bəhs olunan Naxçıvanda qədim dövrlər ədəbiyyatının olması tamamilə təbiidir. Orta əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitinin bir çox görkəmli simalarının əsərləri hal-hazırda dünyanın bir çox ölkələrində çap edilib, haqqında tədqiqat əsərləri yazılıb. Naxçıvanda yaranan ədəbiyyatın özünəməxsusluğu imkan verir ki, qədimdə yaranan ədəbiyyatın təməlləri üzərində inkişaf edən bu ədəbiyyatı tədqiq edək. Tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, qədim dövr Naxçıvan ədəbi mühitində yaşayan Bəşir ibn Hamid ibn Ordubadi “Quran”a bir neçə cildlik təfsir yazmışdır. Bu da qədimdən bəri Naxçıvanda yaranan ədəbiyyatda Şərq mövzu və süjetlərinə olan meylin ən bariz nümunələrindən sayıla bilər.

Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, Qətran Təbrizi, eləcə də digər məşhur ədiblər bir müddət Naxçıvanda yaşayıb-yaratmışlar. Bu da mühüm ədəbi hadisələrdən biri kimi Naxçıvanda ədəbiyyatın inkişafına öz təsirini göstərməyə bilməzdi.

XI əsrdə Naxçıvan Rəvvadilər dövlətinin mərkəzi şəhəri olmuş və dövlətin rəsmi nümayəndələri Naxçıvan şəhərində oturmuşlar. “Onların sarayında Əsədi Tusi, Qətran Təbrizi kimi məşhur şairlər fəaliyyət göstərirdi. Əsli Tusdan olan Əsədi Tusi ilə bağlı rəvayətlər isə birbaşa Naxçıvanın XI əsr tarixinə aydınlıq gətirir. Xorasanda baş verən aclıqdan, səfalətdən qaçan məşhur “Şahnamə” epopeyasının müəllifi Firdovsinin müəllimi Əsədi Tusi Naxçıvan – Rəvvadi hökmdarı Əbu Duləfə pənah gətirir. Əbu Duləf onu çox səmimi qarşılayır və şeir-sənətə böyük hörməti olduğunu söyləyir. Naxçıvan hökmdarı söhbətində deyir ki, siz tustular epopeya yazmaqla məşhursunuz. Gəl sən də bizim

Naxçıvan xalqının tarixi keçmişini, qəhrəmanlığını əks etdirən “Gərşasnamə” epopeyasını yaz. Əsədi hökmdarın sifarişi ilə 9 min beytlik məşhur “Gərşasnamə” epopeyasını yazıb Əbu Duləfə bağışlayır”.¹

XIII-XVI əsrlər də Naxçıvan mədəni həyatı üçün əhəmiyyətli mərhələ idi. Məhz bu dövrdə cəmiyyətdə insanların kamilliyə, maddi həyatdan daha çox mənəvi həyata meyli aşkara çıxır. Cəmiyyətdə ədəbiyyata, fəlsəfi axtarışlara, səyahətlərə can atılır. Bu baxımdan Baba Nemətullah Naxçıvaninin aşağıdakı sözləri son dərəcə əhəmiyyətlidir: “Ruh, gəflet və unutma uykusundan uyandıktan sonra, fitri meyli gereğince aslı vatanını və hakiki məbdeini düşünməyə başladı”.²

Azərbaycan ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda yaranan ədəbiyyatda təbii ki, orta əsrlərin ab-havası, islam ənənəsi üzərində köklənən ümumi cəhətlər var idi. Həmin dövrdə Naxçıvanda yaşayan şəxsiyyətlərin əksəriyyəti gözəl ədəbiyyatçı, şair olmaqdan əlavə, həm də elm xadimləri olduqları üçün mütəfəkkir səviyyəsində düşünməyi bacarırdılar. Bu regionda yaranan ədəbiyyatda sənətlə elm vəhdət şəklində inkişaf edirdi. Orta əsr sənətkarlarının əksəriyyətinin mədrəsə təhsili alması, onların ərəb-fars dillərinə dərinədən bələd olmalarına şərait yaratmışdı. Bu isə onların bədii yaradıcılığında aşiqənəliklə yanaşı, hikmətli düşüncələrin də öz əksini tapmasına yol açmışdır.

I fəslin **“Qədim və orta əsrlər Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli ədəbi simaları”** adlı ikinci yarımfəslində həmin mühitin yetişdirdiyi simalardan bəhs olunur. Naxçıvan torpağının yetirməsi olan məşhur simalar Yaxın Şərq müsəlman aləmində geniş yayılmış ərəb, fars, türk (Azərbaycan) dillərini mükəmməl şəkildə öyrənmiş və bu dillərdə elmi və bədii əsərlər yaratmışlar. Orta əsrləri Naxçıvan mədəniyyətinin inkişafında qızıl dövr adlandırsaq, fikrimizcə, səhv etmərik. Bəşir ibn Hamid ibn Ordubadi “Quran”a bir neçə cildlik təfsir,

¹İbrahimov S.M. Əlyazmalar Naxçıvanın qədim tarixi haqqında / “Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi” mövzusunda beynəlxalq simpozium materialları (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan-2012, s. 156-162.

²<https://www.ismailhakkialtuntas.com/2015/06/24/baba-nimetullah-nahcivani-kaddesellahu-sirrahul-aziz-hazretleri>

Mirzə Məhəmməd Haşim ibn Müseyib Naxçıvaninin “Həqiqət-tarix”, Məhəmməd Həsən Ordubadinin “Astronomiya”, Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Sihabud-dumu”, Hatif İsfahani və Fazil Naxçıvaninin “Tibbinamə” əsərləri söylədiyimiz fikri bir daha təsdiq edir. Adı çəkilən əsərlər həm bədii, həm də elmi cəhətdən son dərəcə əhəmiyyətli idi. Bununla birlikdə Naxçıvan ədəbi mühitində islam dininin və digər dini görüşlərin yer aldığı əsərlər isə orta əsrlər ədəbi mühitinin bir çox fərqli xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

XIII yüzillikdə yaşayan naxçıvanlı alimlərdən Qazi Nəcməddin Əhməd ibn Məhəmməd Naxçıvani, Həsən ibn Ömər Naxçıvani, daha sonralar Baba Nemətullah Naxçıvani, İzzəddin Naxçıvani Əbülfəzl Dövlətşah ibn Səncər Abdulla əs-Sahibi ən-Naxçıvani, Əkmələddin Naxçıvani, Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani kimi görkəmli şəxsiyyətlərin yaradıcılığında ədəbi mühitin ümumi mənzərəsi öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın II fəslı **“XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb ənənələrinə münasibət”** adlanır və altı yarım fəsilədən ibarətdir. İkinci fəslin birinci yarım fəslı **“XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində dünyəvi ədəbiyyatın inkişafına marağın qüvvətlənməsi”** adlanır.

Avropa və Asiyanın qovuşuğunda yerləşən Azərbaycan hər iki qitədən həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən təsirlənməyə bilməzdi. Bu səbəbdən mədəniyyətimiz qədim dövrlərdən Şərq mədəniyyəti üzərində inkişaf etmişdisə də, XIX əsrdən ehtibarən ədəbiyyat və ictimai fikrimizi Qərb ənənələri ilə sintez şəklində inkişaf edən görürük. Şərqlin ədəbi-bədii düşüncə tərzı qorunmaqla bərabər, Qərbin ədəbi maneraları və janrları da ədəbiyyatımızda öz əksini tapmışdır. Naxçıvan ədəbi mühitində yaşayıb-yaradan görkəmli simalar Qərb mədəniyyəti ilə tanış idilər. Bununla birlikdə müxtəlif vaxtlarda Şərq və Qərb ölkələrinin təmsilçiləri də Naxçıvanda yaşayıb işləmiş, mühitdə müəyyən yer tutmuşlar. Qədim Azərbaycanın Naxçıvan ərazisinə gəlmiş J.B.Taverniye, J.Şarden, Dübue de-Mopere, Moryer, Robert Ker Perter kimi Şərq və Avropa tarixçiləri, coğrafiyaşünasları, səyyahları, missionerləri də bu qədim diyarda tikilmiş abidələr, mədəniyyət ocaqları haqqında qiymətli məlumatlar, xatirələr qoyub getmişlər. XIX yüzilliyin birinci yarısında Naxçıvan şəhərində yaşayıb işləyən məşhur gürcü romantik şairlərindən olan Nikoloz Barataşvili də belələrindəndir. Beləliklə, Naxçıvanda Şərq tipli mədəniyyətlə birlikdə, Qərb mədəniyyəti də formalaşmışdır.

II fəslin **“XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində klassik Şərq**

ədəbi ənənələrinə yaradıcı münasibət” adlanan II yarım fəslində XIX əsrdə Şərq ənənələrinə müraciət edən Heyran xanım Dünbülünün yaradıcılığında Şərq ənənələrinin özünəməxsus bir şəkildə əks olunduğu araşdırılıb. Bundan başqa Qönçəbəyimin əsərlərindəki Qərbə meyil, Məhəmməd Tağı Sidqinin klassik üslubda yazdığı qəzəllərində Hafiz lirikasından, məsnəvilərində və maarifçi şeirlərində isə Şeyx Sədi Şirazinin irsindən yaradıcı şəkildə istifadəsi, XIX əsr Ordubad ədəbi mühitinin Qüdsi və Sidqi kimi nümayəndələrinin poetik forma axtarışlarında yeniliyə meyillər Naxçıvanda yaranan klassik Şərq ədəbi ənənələrinə yaradıcı münasibət kimi dəyərləndirilir.

II fəslin 3-cü yarım fəslə **“Məhəmməd Tağı Sidqinin ədəbi-elmi və pedaqoji fəaliyyətində Şərq və Qərb”** adlanır. Göstərilir ki, Məhəmməd Tağı Sidqi yaradıcılığında Şərq mövzuları və Şərq ənənələrindən istifadə geniş nəzərə çarpır. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İman Cəfərov yazır: “Kəblə Nəsir” mənzum hekayəsini qələmə alarkən Sidqi, Şərq ədəbiyyatının nadir incilərindən olan “Kəlilə və Dimnə”dən faydalanmış, bununla belə, yaşadığı dövrün və mühitin tələblərinə cavab verən, orijinal süjet xəttinə, fərdi xüsusiyyətləri ilə səciyyənlənən surətlərə və tamamilə yeni ideyaya malik bir əsər yazmışdır”.¹ M.T.Sidqi həmçinin rus dilinə və rus ədəbiyyatına böyük maraq göstərirdi. O, rus dilini öyrənməyi məsləhət görür, rus mədəniyyətini və ədəbiyyatını təbliğ edirdi. 1899-cu ildə M.T.Sidqi Naxçıvandakı “Tərbiyə” məktəbində böyük rus şairi A.S.Puşkinin 100 illik yubileyi münasibətilə geniş məruzə etmiş və “Puşkin” adlı kitabı çap olunmuşdur.²

“XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb ənənələri” adlanan ikinci fəslin dördüncü yarım fəslində Naxçıvan ədəbi mühitində müşahidə olunan Şərq və Qərb ənənələrinə diqqət çəkilib.

Ədəbi mühitlərin bir-birinə qarşılıqlı surətdə təsiri danılmazdır. Hər ədəbi mühit, hər cəmiyyətdə gedən inkişaf bir-birini izləyir və tamamlayır. Şərqlin Qərbə təsiri illər boyu araşdırılan bir mövzudur. Qərbin də Şərqə təsiri az olmamışdır. Hər iki mühit bir-birindən bəhrələnərək “Dünya ədəbiyyatı”, “Dünya tarixi”, “Dünya mədəniyyəti”

¹ Cəfərov İ. Z. Şərq-Qərb bədii fikrinin M.T.Sidqi yaradıcılığında kamilləşən ədəbi-estetik konsepsiyaları / M.T.Sidqi: taleyi və sənəti (məqalələr toplusu). Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 184 s.

² Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Arxiv: F. 217, siy.7, v. 15

adlı şah əsərlər, mənəviyyata xidmət edən misilsiz incilər yaratmışdır.

Bu fəsildə Eynəli bəy Sultanov, Əliqulu Qəmküsar, Hüseyn Cavid kimi görkəmli sənətkarların yaradıcılığında Şərq və Qərb ənənələrindən istifadə məsələləri təhlil edilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq bir sıra Qərb janrlarından və şeir şəkillərindən istifadə olunmuşdur. Akademik İsa Həbibbəyli müəyyən etmişdir ki, bir sıra janrları, xüsusən sonet, türkü və marşları Azərbaycan şeirinə ilk dəfə Hüseyn Cavid gətirmişdir: “Avropa ədəbiyyatında geniş yayılmış “sonet əklili” formasının bəzi əlamətlərini də şeirimizdə ilk dəfə Hüseyn Cavid sınaqdan çıxarmışdır. Belə ki, onun “Neçin” şeirinin birinci bəndindəki 5 misradan hər biri “sonet əklili”ndə olduğu kimi sonrakı bəndlərin axıncı misrası yerində təkrarlanmışdır.¹

İkinci fəslin V yarımfəsli **“Cəlil Məmmədquluzadə: Şərq-Qərb meyillərindən milli özünəməxsusluğa”** adlanır. Qeyd olunur ki, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığa başlayarkən qədim və zəngin Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nəsr inkişaf etməmiş sahə idi, hekayə və povest kamil janr kimi ədəbiyyatda hələ formalaşmamışdı. Mirzə Cəlil hekayə və povestləri ilə bu janrı milli ədəbiyyatda daha da inkişaf etdirdi. Onun həmin janrlarda yaratdığı nümunələrin forması deyil, toxunduğu sosial problemlər xalqın diqqətini çəkdi. Xalqın həyatından, ağrılarından bəhs edən mövzuları əhatə edən Qərb janrları isə çox keçmədi ki, milli ədəbiyyatın yeni faktı kimi qəbul edildi. Bundan başqa, Cəlil Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu”, “Qurbanəli bəy” hekayələrinin novellavari sonluğu Naxçıvanda yaranan ədəbiyyata yeni nəfəs bəxş etdi.

Mirzə Cəlilin Avropa epik janrı olan memuar müraciət etməsi də Qərbin ədəbi ənənələrinin təzahürü idi. Xatirə, yaxud memuar da oçerk kimi faktiki həyat materialı və sənədlilik əsasında yazılır. Xatirədə əsas şərt müəllifin iştirak etdiyi, şahidi olduğu hadisələri təsvir etməkdir. Bundan əlavə, xatirədə həcm məhdudluğu da yoxdur. Cəlil Məmmədquluzadənin “Xatiratım”ı bu mənada orijinal və dəyərli memuar nümunəsidir. “Xatiratım”da XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Qafqaz və Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan mühiti geniş və dərinləndirilmişdir.

Ümumiyyətlə, Cəlil Məmmədquluzadə Şərq despotizminə və fanatizminə qarşı mübarizə aparmış, xalqını Avropanın inkişaf etmiş

¹ Həbibov İ. Ə. Romantik lirikanın imkanları. Bakı: Yazıçı, 1984, 167 s.

ölkələrinin səviyyəsində görmək istəmişdir. Qərb maarifçiliyinə marağ göstərən Cəlil Məmmədquluzadə milli ruhlu, güclü azərbaycançılıq mövqeyinə malik olan qüdrətli yazıçıdır. O, Şərqlə də, Qərbdə də yaradıcı münasibət bəsləmiş, bütün məsələlərin həllinə Azərbaycanın taleyi və inkişafı baxımından yanaşmışdır. “Şərqlin mütəfəkkir şairi Sədi Şirazi kimi Cəlil Məmmədquluzadə də öz doğma məmləkətinin, həmçinin dünya xalqlarının taleyini eyni səviyyədə düşünmüş, daim bəşəri hümanizm mövqeyindən çıxış etmişdir”.¹

Dissertasiyanın ikinci fəslinin **“Məmməd Səid Ordubadinin bədii yaradıcılığında Şərq və Qərb”** adlı altıncı yarımfəslində dahi romançının əsərlərinə Şərq və Qərb kontekstindən yanaşılmış və onun yaradıcılığında yer alan bu iki meyil araşdırılmışdır.

Məmməd Səid Ordubadinin “İki çocuğun Avropaya səyahəti”, “Dumanlı Təbriz”, “Qılınc və qələm” kimi əsərlərində yer alan Şərq və Qərb meyilləri, janrları, mövzuları elmi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Məmməd Səid Ordubadinin yaradıcılığında İran və Cənubi Azərbaycan mövzusu geniş yer tutur. Ədibin “Dumanlı Təbriz” romanının birinci hissəsində İranın maddi, mənəvi, mədəni tarixindən, ictimai və sosial həyatından söhbət açılır. Romanda cərəyan edən hadisələr realist tərzdə təsvir olunub. Əsərdə romantik fikirlər və bənzətmələrdən də istifadə edən ədib öz sənətkarlığını hərtərəfli şəkildə nümayiş etdirmişdir. Romanda şərqilərdən Əbülhəsən bəy, Tütüncüoğlu, Həsənağa, Məşədi Kazım ağa, Hacı Səməd xan, Mahmud xan, Sərdar Rəşid, Mahru, Təhminə, qərblilərdən isə Nina, İraida, Hanna, Kseniya, çar konsulu, Simirnov, Berezovski, Sazanov və başqa obrazlara yer verilmişdir. Şərq və Qərbin sintezi şəklində təsvir olunan hadisələrə fərqli baxış şəkli romanı daha da qiymətli edir. Əsərdə müəllifin Şərqə və Qərbdə münasibəti bu surətlərin dili ilə verilir. “Dumanlı Təbriz” romanında həmçinin Qərbin Şərqlə, Şərqlin də Qərbdə münasibəti, bu münasibətlərdəki mənfi və müsbət cəhətlər təsvir olunub. Əsərdə “Vəhşi Şərqlə” mədəniyyət gətirib, Şərqi mədəniləşdirmək istəyən rus, alman və ingilis xalqlarının daxili siması usta priyomlarla təsvir olunub. Romanın birinci hissəsində rus qızları Nina və İraidanın dili ilə rusların Şərqlə olan münasibəti öz əksini tapmışdır.

Naxçıvanda yaranan ədəbiyyatda hər zaman qədim Şərqlə və

¹ Cəfərov İ.Z. Mirzə Cəlil və Sədi Şirazi sənətində Şərq və bəşər qlobal problemləri ilə. Cəlil Məmmədquluzadə. Taleyi və sənəti (məqalələr toplusu). Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 196.

Qərbə xüsusi rəğbət və meyil olmuşdur.

Dissertasiyanın III fəslı “**XX əsrdə və müstəqillik dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb ənənələrindən istifadənin yeri və əhəmiyyəti**” adlanır. Bu fəslin “**Sovet dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq ədəbi ənənələrinə münasibət**” adlı birinci yarımfəslində həmin dövrdə ədəbiyyatımızda siyasi maraqlar nəticəsində yaranan dəyişikliklər ön plana çəkilmış və tədqiq cəlb edilmişdir.

Sovet dövründə ədəbiyyatda baş verən qarışıqlıq Şərq mühiti ilə əlaqələrin bir çox sahədə olduğu kimi, ədəbiyyatdan da sıxışdırılıb çıxarılması rus ədəbiyyatına olan marağı inkişaf etdirdi. Rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərləri oxunmağa başlandı. Ancaq çarizm devrilənə qədər türk xalqlarını ərəb əlifbasından uzaqlaşdırmaq mümkün olmadı. Rus çarları öz xarici siyasətlərini hiyləgər yollarla və zahirən xoşluqla icra edirdilər. Amma bolşeviklər hakimiyyətə gələn kimi türk xalqlarının əlifbasını dəyişmək işindən yapışdılar. Əlifbamızın kiril əlifbası ilə dəyişdirilməsi isə Şərq ənənələrinin inkişafına ciddi zərbələr vurdu. Xüsusən dini ədəbiyyatın, dini mövzuların inkişafı ləngidi. Sovet düşüncəsində kök salmış islama mənfi münasibət indiyə qədər yazılmış mərsiyə ədəbiyyatının və mərsiyə şairlərinin ədəbiyyat və dil tarixində layiqli yer tutmasına imkan verməmişdir.

III fəslin ikinci yarımfəslində “**Sovet dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində Qərb ədəbi ənənəsinin zəifləməsinin səbəbləri və nəticələri**” diqqət mərkəzində saxlanılıb.

Sovet dövründə tətbiq edilən ciddi senzura ədəbiyyatın inkişafına ağır zərbələr vururdu. Sovet rejiminə rəğbət hissi aşılamayan əsərlər çapa buraxılmır, müəlliflər isə təqib edilirdi. 1937-ci illəri, ağır repressiyanı göz önünə gətirək. Birdən-birə ictimai fikir mücahidlərimiz, qüdrətli zəka sahiblərimiz ideoloji siyasətin, mənfur irticanın qurbanına çevrildi. 1920-1950-ci illərdə yaşayıb-yaratmış naxçıvanlı ədəbi simaların yaradıcılığına nəzər salsaq, görərik ki, onların əksəriyyətinin əsərlərində azadlıq, bəşəriyyət və s. hisslər tərənnüm olunub. Sovet rejimində totalitarizmin dəhşətli dövründə Hüseyn Cavid sosializmdən yazmağı qəbul etməmiş, Stalini mədh etməkdən qətiyyətlə boyun qaçırılmışdır. Ona görə də bu mətin şəxsiyyət Sibirə sürgün edilmiş və həlak olmuşdur.

Sadaladığımız faktlar da daxil olmaqla, sovet dövrü ədəbiyyatının tarixində mürəkkəb, ziddiyyətli məqamlar çoxdur, siyasi-ideoloji təfəkkürün aparıcı prinsiplərinin bədii yaradıcılığa, ədəbiyyata

çox güclü mənfi təsiri olmuşdur. Bununla belə, ədəbi fikirdə belə bir fikir formalaşmaqdadır ki, sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı postmodernistəsinə düşündüyü kimi, milli ədəbiyyat olaraq öz simasını itirməmiş, bəlkə daha da qüvvətləndirmişdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, qeyd edə bilərik ki, sovet dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində Qərb ədəbi ənənəsinin zəifləməsinin səbəbləri bunlardır; sovet hökumətinin yeritdiyi siyasət, repressiyalar, əyalət psixologiyası, qapalı sərhəd zonası, iki sistem arasındakı mübarizə və başqa bu kimi amillər.

Sovet dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində Qərb ədəbi ənənələrinin zəifləməsinin nəticələri: ideoloji ədəbiyyat yaradıldı, bu ədəbiyyat bəşəri deyildi. Və müəyyən vaxtdan sonra yox olmağa məcbur oldu. Yaranan ədəbiyyatda səmimilik yox idi və sosialist realizmi dünyaya lazım olmadığı üçün ədəbiyyatımızı qapalı bir yola sürüklədi. Eyni zamanda, ədəbiyyatda çaşqınlıq yarandı, ənənəvilik və milli dərk zəiflədi, Qərbə üz tuta bilməyən şair və yazıçılar Şərqə üz tutdular. Həmçinin bu dövrdə rus ədəbiyyatı, rus ədəbi janrları ədəbiyyatımıza hopdu. Bu prosesin janrların zənginləşməsi baxımından əhəmiyyəti də oldu.

III fəslin üçüncü yarım fəslə **“Müstəqillik dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb meyillərinə yeni baxış”** adlanır.

Keçmiş sovet respublikaları müstəqillik əldə etdikdən sonra milli özünüdərk prosesinə qədəm qoydular. Bu dövrdə yaşayıb-yaradan sənətkarların yaradıcılığına nəzər salmaqla dövrün mənzərəsini canlandırmaq olar. Şərq və Qərb mövzusu, müasir cəmiyyətin bu dəyərlər nisbətində dəyişən mövqeyi humanitar elmin əsas problemlərindən birinə çevrilmişdir. Bu mövzu hər zaman üçün aktual olmuşdur. Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Avropa mədəniyyətinə inteqrasiya ilə yanaşı, dünya mədəniyyətinin yaratdığı qiymətli nə varsa hamısından faydalanmağa, milli və mənəvi sərvətimizi bu nailiyyətlərlə zənginləşdirməyə çalışır. Naxçıvanda da milli mədəniyyətin bərpası ilə paralel şəkildə Şərq və Qərb mədəniyyətinə inteqrasiya meyilləri görünür.

Naxçıvan ədəbi mühitinin yetişdirdiyi bədii söz ustadlarından olan Məmməd Arazın, Elman Həbibin, Muxtar Qasımzadənin, Həmid Arzulunun, sonralar isə Asim Yadigarın, Kəmalə Ağayevanın, Vaqif Məmmədovun, İbrahim Yusifoğlunun, Xanəli Kərimlinin, Hüseyn Bağiroğlunun, Rafiq Babayevin, Elxan Yurdoğlunun və başqalarının yaradıcılığında yer alan Vətən mövzusu müstəqillik dövrü ədəbiyyatının

əsas ana xəttini təşkil edir.

Göründüyü kimi, müstəqillik illərində Azərbaycan ədəbiyyatı azadlıq qazandı. Xalqımız yenidən Qərbə və Şərqə inteqrasiya etmək imkanı əldə etdi. Buna baxmayaraq milli dəyərlər, milli şüur, böyük ədəbi ənənə üzərində köklənən ədəbiyyat yaranmağa və inkişaf etməyə başladı. Ədəbiyyatımızda milli ideyalar, vətənpərvərlik duyğuları qüvvətləndi və bədii düşüncə yüksək vətəndaşlıq keyfiyyəti qazandı.

III fəslin **“Naxçıvan ədəbi mühitində bədii tərcümə”** adlanan dördüncü yarımfəslə 4 bənddən ibarətdir. Birinci bənd **“Əli Səbri Qasımovun tərcüməçilik fəaliyyəti”** adlanır. Qeyd edilir ki, müxtəlif ölkə sənətkarlarının əsərlərini dilimizə tərcümə edərək xalqımızın bu qiymətli nümunələrdən yararlanmasına imkan yaradan sənətkarlardan biri də Naxçıvan torpağının yetirdiyi tanınmış qələm ustası Əli Səbri Qasımovdur. O, L.Tolstoyun, İ.S.Turgenevin, A.P.Çexovun, həmçinin bir çox şairlərin əsərlərini və digər sahələrə aid kitabları dilimizə tərcümə etmişdir. Əli Səbrinin bədii tərcümə sahəsindəki ilk işi məşhur rus yazıçısı L.N.Tolstoyun hekayələrini dilimizə çevirməsi ilə bağlıdır. Tədqiqatlardan aydın olur ki, Əli Səbri Qasımov **“İlyas”, “Fransuaza”, “Karen Vasilyeviçin sərgüzəşti”, “Fəhlə Yemelyan və boş baraban”** əsərlərini **“Dörd hekayə”** adı ilə tərcümə edərək çap etdirmişdir¹.

“H.Razinin tərcüməçilik fəaliyyəti” adlanan ikinci bənddə tanınmış şairin yaradıcılığında yer alan bədii tərcümələr araşdırılmışdır.

Hüseyn Razi (1924-1998) poetik yaradıcılıqla bərabər, tərcümə ilə də məşğul olmuşdur. O, Mixail İsakovski, Sergey Mixalkov, S.Şipaçev, Oleq Şestinski, Rəsul Həmzatov, A.Bartonun lirik şeirlərini, bununla birlikdə, J.Anberin **“Mən özümə necə arvad seçdim”**, P. Saykonun **“Əlincə qalası”**, **“Araz üstə görüş”**, S.Smironovun **“İtburni çiçəkləri”**, **“Yol”**, Şestinskinin **“Bir ovuc torpaq”**, **“O torpağa bağban ol”**, Y.A.Boqdanovun **“Qoca dağlar arasında”**, İ.Nikinovun **“Şura nənə”**, A.Bartonun **“Məktəb”**, **“Bağçada dərs”**, B.Pasternakın **“Bil ki...”** və sair kimi əsərlərini də Azərbaycan dilinə tərcümə edərək ictimaiyyətə çatdırmışdır. Hüseyn Razinin bir çox tərcümələri müasir dövr üçün aktual olmasa da, onların bəzisi indi də maraq doğurur. Qeyd edək ki, Hüseyn Razinin bir çox əsərləri müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq çap edilmişdir. Əsasən Türkiyə türkcəsinə, rus dilinə, fransız dilinə tərcümə edilən bu əsərlər bir çox almanaxda, şeirlər toplularında çap edilmişdir.

¹ Həşimli H.M. Əli Səbri. Bakı: Nurlan, 2007, 141 s.

“Həmid Arzulunun tərcüməçilik fəaliyyəti” üçüncü bənddə şərh olunub. Naxçıvanda yaşayıb-yaradan ziyalılarımızdan olan Həmid Arzulu ədəbiyyata şeirlə gəlmiş, sonralar həm nəsr, həm də alman dilindən bədii tərcümə sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərərək ədəbi ictimaiyyətin və geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmışdır.

Həmid Arzulu alman klassik şairlərindən Henrix Heynenin “Harts səfəri” povestini və bu povestdə olan yüz beytə qədər lirik şeirləri, Yohan Volfqanq Hötenin məşhur “Qərb-Şərq” divanını, Qothold Efraim Lessinqin “Müdrük Natan” mənzum dramını, Fridrix Şillerin “Balladaları”nı, həmçinin Lessinqin “Emiliya Qalotti” faciəsini, “Minna fon Barnhell” komediyasını, Bertold Brextin “Təbəşir xaç” dramını, Ştefan Svayqın “Novellaları”nı orijinaldan dilimizə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir.

“Şamil Zamanın tərcüməçilik fəaliyyəti” adlanan dördüncü bənddə Şamil Zamanın yaradıcılığı bədii tərcümə nöqteyi-nəzərindən tədqiqatə cəlb olunub. Şamil Zaman Nigar Rəfibəylinin “Qərənfillər”, Məmməd Arazın “Dünya sənin, dünya mənim”, Zəlimxan Yaqubun “Şairin taleyi” əsərlərini fransız dilinə, Prosper Merimenin, Viktor Hüqonun seçilmiş əsərlərini, Nostradamusun “Yüzlilliklər”ini, ata Aleksandr Dümanın “Qafqaz”ını fransız dilindən doğma dilimizə çevirib.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində tədqiqatın əsas elmi müddəaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

– Şərq və Qərb mövzusu hər dövrdə elmi mühitin maraq dairəsində olmuşdur.

– XIX və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı bir qolu olan Naxçıvan ədəbi mühitində həm Qərb, həm də Şərq ədəbi ənənələrini tədqiq edərkən bu nöqteyi-nəzərdən maraqlı faktlar əldə edilmişdir.

– Naxçıvan ədəbi mühitində yaşayıb-yaradan şair və yazıçıların Şərq və Qərb ədəbi ənənələrindən təsirlənməsi, bu ənənələrdən yaradıcı şəkildə istifadəsi öyrənilmiş, eləcə də onların qələmə aldıkları əsərlərdə olan janr, üslub və mövzu baxımından Şərq və Qərb ekvivalentlərindən istifadəsi tədqiqatə cəlb edilmişdir.

– XIX-XX əsrlərdə Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb meyillərinin təzahür formaları və rəngarəng təbiəti ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə tədqiq olunaraq, elmi baxımdan dəyərləndirilmişdir.

Araşdırmalar belə bir qənaətə gəlməyə əsas vermişdir ki, Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb meyilləri XIX-XX əsrlərdə regionda yeni tipli maarifçi ədəbiyyatın meydana gəlməsinə səbəb

olmuşdur. Həmin dövrdə Naxçıvan ədəbi mühitində iki böyük və fərqli ədəbi mərkəzin Şərq və Qərbin təsir dairəsi, həmin mərkəzlərdən yaradıcı istifadə məsələləri ilk dəfə bütöv və sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın əsas müddələri aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında əks olunmuşdur:

1. Cəlil Məmmədquluzadə və Hüseyn Cavid yaradıcılığında Qərb motivləri. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası). 2013, Cild 9, №1, s. 164-171
2. Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığı və “İki çocuğun Avropaya səyahəti” əsərində Qərb meyilləri. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası). 2013, №2 (54), s. 54-59
3. Hüseyn Cavidin “İblis” və Joze Saramaqonun “İsanın incili” əsərlərində “İblis” surətləri. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası), 2014, №1, s. 197-205
4. Naxçıvan ədəbi mühitində Qərb amili / Regional inkişaf və böyük mədəniyyət: mənşə, harmoniya və tipologiya məsələləri. Beynəlxalq konfransının materialları. Naxçıvan: 2013, s. 44-45
5. Məmməd Səid Ordubadinin yaradıcılığında Qərb və Şərq / “Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq elmi konfransı”nın materialları. Bakı: Nurlan, 2014, s. 277
6. Naxçıvan ədəbi mühitinin yetişdirməsi olan üç böyük sənətkarın əsərlərində Şərq. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası). Naxçıvan: 2015, №1, s. 169-178
7. Məmməd Arazın yaradıcılığında tərcümə. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. 2015, №1(66), s. 67-71
8. XIX-XX yüzyıllarda Naxçıvan edebiyatında doğu etkileri. “Təkə” Uluslararası Türkçe və ədəbiyyat dərgisi, 2015, Mart nömrəsi, s. 50-55
9. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb ənənələrinə münasibət / “Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq elmi konfransı”nın materialları. Bakı: Şərq-Qərb, 2015, s. 799-801
10. Sovet dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində Qərb ədəbi ənənəsinin zəifləməsinin səbəbləri və nəticələri. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası). Naxçıvan: 2015, №3, (ISSN 2218-4783). s. 225-231

11. Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığına Şərq və Qərb kontekstindən baxış / “Tarixi İpək Yolu və Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələrinin inkişafı məsələləri mövzusunda Beynəlxalq İpək Yolu konfransı”nın materialları. Naxçıvan: 2015, s. 137-138
12. Müstəqillik dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb meyillərinə yenidən baxış (Hüseyn İbrahimov, Məmməd Araz). AMEA. “Ədəbi əlaqələr” jurnalı, 2015, 9 cu toplu, s. 57-61.
13. Отношение к восточным и западным традициям в Нахчыванской литературной среде (XIX век - начало XX века)”, Хабаршы-Вестник-Bulletin (Казахский национальный университет имени Аль-Фараби) филология сериясы, ISSN 1563-0223, индекс 75878; 25878, №1 (159), 2016, s. 53-58
14. Məmməd Araz yaradıcılığında Qərbin təsviri. Məmməd Araz taleyi və sənəti: Əcəmi, 2014, s.154-157
15. Məhəmməd Tağı Sidqinin ədəbi-elmi pedoqoji fəaliyyətində Şərq və Qərb. AMEA “Ədəbi əlaqələr” jurnalı, 2016, s. 57-61.
16. Cəlil Məmmədquluzadə: Şərq-Qərb meyillərindən milli özünəməxsusluğa. Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri (İctimai və humanitar elmlər seriyası). Bakı: 2016, № 1, s. 62-68.

РЕЗЮМЕ

Наргиз Рафаил кызы Исмаилова

ВОСТОЧНЫЕ И ЗАПАДНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В НАХЧЫВАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЕ XIX-XX ВЕКОВ

Тема “Восточные и западные тенденции в Нахчыванской литературной среде XIX-XX веков” составляет важную неизученную часть истории азербайджанского литературоведения.

Во “Введении” диссертации обоснована актуальность темы, представлена информация о предмете и объекте исследования, целях и задачах исследования, истории исследования темы, научной новизне, методологической основе, теоретическом и практическом значении темы.

I раздел исследования под названием “Тенденции использования Восточных и Западных литературных традиций в Нахчыванской литературной среде” состоит из двух подразделов. Первый подраздел первого раздела называется “Литература Восточного типа в Нахчыванской литературной среде древности и средневековья”.

II подраздел I раздела под заголовком “Выдающиеся литературные представители Нахчыванской литературной среды древности и средневековья” посвящен личностям, имеющим большие заслуги в развитии среды.

III раздел диссертации называется “Отношение к Восточным и Западным традициям в Нахчыванской литературной среде XIX века и начала XX века”. Данный раздел состоит из 6 подразделов. Первый подраздел второго раздела называется “Усиление интереса к развитию мировой литературы в Нахчыванской литературной среде XIX века”.

Во втором подразделе второго раздела под названием “Творческое отношение к Восточным литературным традициям в Нахчыванской литературной среде XIX века” исследованию подвергаются тенденции применения Восточных литературных традиций.

Третий подраздел второго раздела называется “Восток и Запад в литературно-научной и педагогической деятельности Магомед Таги Сидги”.

В четвертом подразделе второго раздела, озаглавленном

“Восточные и Западные традиции в Нахчыванской литературной среде в начале XX века” внимание привлекается к Восточным и Западным традициям, наблюдаемым в Нахчыванской литературной среде.

Пятый подраздел второго раздела называется “Джалил Мамедулузаде: национальное своеобразие восточно-западных тенденций”.

А шестой подраздел второго раздела называется “Восток и Запад в литературном творчестве Мамеда Саида Ордубади”.

III раздел озаглавлен “Место и значение использования Восточных и Западных традиций в Нахчыванской литературной среде XX века и периода независимости”.

В первом подразделе данного раздела, озаглавленном “Отношение к восточным литературным традициям в Нахчыванской литературной среде советского периода”, на передний план выведены и исследованы изменения в нашей литературе советского периода впоследствии политических влияний.

Во втором подразделе III раздела внимание привлекают “Причины и результаты ослабления западных литературных традиций в Нахчыванской литературной среде советского периода”.

Третий подраздел III раздела называется “Пересмотр восточных и западных тенденций в Нахчыванской литературной среде в период независимости”.

Четвертый подраздел III раздела “Художественный перевод в Нахчыванской литературной среде” исследован в 4 подзаголовках. Первый подзаголовок называется “Переводческая деятельность Али Сабри Гасымова”.

Во втором подзаголовке, названном “Переводческая деятельность Г.Рази”, исследованы художественные переводы, имевшие место в творчестве известного поэта.

Третий подзаголовок называется “Переводческая деятельность Гамида Арзулу”.

В четвертом подзаголовке под названием “Переводческая деятельность Шамиля Замана” исследовано творчество Шамиля Замана с точки зрения художественного перевода.

В “Заключении” диссертации обобщены научные новизны, полученные в результате исследования.

SUMMARY

Nargiz Rafail kizi Ismayilova

THE EAST AND THE WEST INCLINATION IN THE XIX-XX CENTURY'S NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT

The topic of “The East and the West inclination in the XIX-XX century’s Nakhchivan literary environment” consists one the necessary part of the Azerbaijan literature study history which haven’t been learnt enough.

In the “Introduction” of the dissertation the actuality of the theme is grounded. Here is given the information about the subject and object, aims and duties, investigation history of the topic, scientific novelty, its methodical base, theoretical and practical importance of the investigation.

The I chapter of the investigation named “Usage inclination from the traditions of the East and West in Nakhchivan literary environment” consists of two semi-chapters. The first semi-chapter of the first chapter is called “The East typical literature in the ancient and Middle Ages Nakhchivan literary environment”. In the second semi-chapter named “The prominent literary figures of the ancient and Middle Ages Nakhchivan literary environment”. The famous figures who had the greatest services of development of the environment is dealt with.

The II chapter of the dissertation is named “The attitude to the East and the West traditions in the XIX and the beginning of the XX century’s Nakhchivan literary environment”. This chapter consists of six semi-chapters. The first semi-chapter of the second chapter is named “Improvement of the interest to the development of the world literature in the XIX century’s Nakhchivan literary environment”. The second semi-chapter of the second chapter is named “The creative attitude to the classic East literary traditions in the XIX century’s Nakhchivan literary environment”. In here the inclination to the usage of the East literary traditions is investigated. The third semi-chapter of the second chapter is named “East and West in Mahammad Taghi Sidgi’s literary-scientific and pedagogical activity”. The fourth semi-chapter of the second chapter is named “The East and The West traditions in Nakhchivan literary environment of the beginning of the XX century”. The author paid attention to the East and the West traditions which are

observed in Nakhchivan literary environment. The fifth semi-chapter of the second chapter is named “Jalil Mammadguluzade: from East-West inclination to the national originality”.

The sixth semi-chapter of the second chapter is called “East and West in Mammad Said Ordubadi’s literary creative work”. The author approached the prominent novelist’s creative work by East and West context and both inclination is investigated.

The third chapter of the dissertation is named “The place and role of using from the East and the West traditions in Nakhchivan literary environment during XX century and independence years”.

The second semi-chapter of the III chapter is named “The reasons and results of the weaken of the West literary traditions in Nakhchivan literary environment during soviet period”. The third semi-chapter of the III chapter is called “A new view to the East and West inclinations in Nakhchivan literary environment during independence period”. The fourth semi-chapter of the III chapter is named “Literary translation in Nakhchivan literary environment” and consists of four semi-headline. The first headline is named “Ali Sabri Gasimov’s translator activity”. The second semi-headline is named “Huseyn Razi’s translator activity”. In here literary translation in prominent poet’s creative work is investigated. The third semi-headline is named “Hamid Arzulu’s translator activity”. The fourth semi-headline is called “Shamil Zaman’s translator activity”. In here his creative work was investigated by literary translation aspect.

In the “Conclusion” summarizes the thesis findings of the researcher and scientific novelty of the dissertation. At the end of the dissertation is given the list of the used literature.

Çapa hazırlanmışdır: 20.10.2016
Formatı:60x90, 16/1, həcmi:1,3ç/v
Sifariş:98 Sayı: 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Tusi" nəşriyyatında çap edilmişdir.

НАХЧЫВАН – 2016